

KOGNITIVNO-DISKURZIVNI PRISTOP K PROUČEVANJU NOVIH TVORJENK V RUŠČINI IN SLOVENŠČINI

Natalia Belova

Filozofska fakulteta, Ljubljana
Filologičeskij fakul'tet, Moskva

UDK 81'373.43=161.1=163.6:81'42

V pričujočem prispevku opisujem različne pristope k proučevanju besedotvorja ter se posebej osredotočam na funkcijski in kognitivni pristop ter na sintezo obeh – skratka, kognitivno-diskurzivni pristop. S kognitivnega vidika poskušam razčleniti šest funkcij besedotvornih sredstev in nekaterih posebnosti njihovega izvajanja, in sicer s primeri slovenskih neologizmov iz *Slovarja novejšega besedja slovenskega jezika* in ruskih avtorskih tvorjenk iz romana Jurija Poljakova *Konec filma ali mavčni trobentač* (Конец фильма, или Гипсовый трубач).

besedotvorje, funkcija, neologizem, novotvorjenka, kognitivno-diskurzivni pristop

The article describes different approaches to the study of word-formation: functional, cognitive and their synthesis – a cognitive-discursive approach. It analyses from the cognitive perspective six functions of word-formation resources and some particularities of their implementation. Examples of Slovene neologisms from *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika* are used and Russian nonce-words from the novel *Конец фильма, или гипсовый трубач* by Yuriy Polyakov.

word-formation, function, neologism, nonce-word, cognitive-discursive approach

V slovenskem in ruskem jezikoslovju so v rabi različni pristopi k proučevanju besedotvorja. V slovenskem jezikoslovju se trenutno uporablja *skladenjsko besedotvorje*, ki ga lahko najdemo v delih Ade Vidovič Muha (2011). Tovrstni pristop, ki izhaja iz preučevanja razmerij med skladnjo in besedotvornjem, najdemo tudi v ruskem jezikoslovju; omenimo dela Ginzburga (1979). Danes pa se v raziskavah vse pogosteje uporabljata dva druga pristopa – *funkcijski* (ali *komunikativni*) ter *kognitivni pristop*. Temeljita na dveh glavnih nalogah jezika, da je jezik orodje komunikacije in vedenja.

Funkcijsko besedotvorje določa, katere funkcije imajo lahko besedotvorna sredstva. Te funkcije lahko opišemo na tri poglavitne načine. Prvi način je, da razčlenimo funkcije besedotvornih sredstev v širšem kontekstu jezikovnih funkcij, da ugotovimo, kako različna besedotvorna sredstva opravljajo neko

funkcijo jezika (gl. dela Кильдибекова 1997; Найден 2001; Резанова 1996; Хажиева 2006 idr.). Drugi način je, da opišemo funkcije besedotvornih sredstev v zgradbi besedila (gl. dela Баталов 2004; Блинова 1987; Земская 1992, 2007; Кубрякова 2004; Снежкова 2000; Швед 1985 idr.). Tretji način opisovanja funkcij besedotvornih sredstev je, da se opredeli, katero funkcijo izpolnjuje besedotvorje glede na komunikacijsko namero govorca. Tovrstne funkcije so opisane v delih Jelene Zemske, ki je predlagala, da bi razlikovali šest funkcij: nominativno (poimenovalno), konstruktivno, zgoščevalno, stilistično, ekspresivno in igrivo (Земская 1992: 8–12, 2007: 186).

Drugi pristop k preučevanju besedotvorja, ki se je uveljavil v zadnjih letih, je *kognitivni pristop* (gl. dela Кубрякова 2004; Петрухина 2002 idr.). Jezik opravlja kognitivno funkcijo, ker služi kot orodje misli, kot

sredstvo za pridobivanje, skladiščenje in prenos informacij. Ko s kognitivnega vidika opisujemo besedotvorje, ugotavljamo, kakšno vlogo igrajo besedotvorna sredstva v obdelovanju vedenja o svetu.

Ugledna ruska raziskovalka E. S. Kubrjakova (2004: 406) meni, da je najobetavnejša smer v preučevanju besedotvorja spoj funkcionalnega vidika s kognitivnim, se pravi *kognitivno-diskurzivni pristop*. Pri tem se opira na zamisel, da sta komunikativna in kognitivna funkcija med seboj povezani in odvisni. V tem primeru jezik razumemo kot kognitivni proces, ki se izvaja v komunikativnih dejavnostih in ki ga omogočajo posebne kognitivne zgradbe in mehanizmi v človeških možganih (prav tam).

V tem članku s kognitivnega vidika opisujem šest funkcij besedotvornih sredstev, da bi pokazala, kako kognitivno-diskurzivni pristop deluje v ruskem in slovenskem besedotvorju. Primeri ruskih tvorjenk so vzeti iz sodobne umetniške proze oziroma iz romana Jurija Poljakova *Konec filma ali mavčni trobentač* (Конец фильма, или Гипсовый трубач), slovenski primeri pa so neologizmi iz *Slovarja novejšega besedja slovenskega jezika* (če ni označeno drugače).

Nominativna funkcija

Ko govorimo o funkcijah tvorjenk, moramo upoštevati, da so za izvajanje komunikacije potrebne tri vrste vedenja: vedenje o svetu, jeziku in okoliščinah govora (Kubrjakova 2004: 406–407). Na primer, za opravljanje nominativne funkcije sta značilna po eni strani vedenje o svetu (ločujemo in imenujemo nove strukture vedenja), po drugi strani pa znanje o jeziku (med tvorjenjem nove tvorjenke uporabljamo v jeziku že obstoječa besedotvorna sredstva) (prav tam).

Z vidika nekaterih funkcijskih raziskav omenimo vsaj dve skupini novih tvorjenk, ki izpolnjujeta nominativno funkcijo (Земская 1992: 175). V prvi skupini so tvorjenke, ki imenujejo objekt (v širšem pomenu) zunaj-jezikovne realnosti, ki še nima enobesednega

poimenovanja v jeziku. Na primer, nova izpeljanka *круизник* (< *круиз* 'križarjenje') izraža pomen, za katerega v ruskem jeziku ni ene besede: 'človek, ki gre na križarjenje'. Na isti način zapolnjujeta poimenovalno praznino slovenska neologizma *priključnina* (< *priključiti*) in *garažnina* (< *garaža*). V drugo skupino sodijo nove tvorjenke, ki samo natančneje določajo pomen obstoječe besede in poimenujejo objekt (v širšem pomenu) na drugačen način. Na primer, avtorska tvorjenka *недохомосапиенс* (< *хомо сапиенс* 'homo sapiens') spominja na besedo *недочеловек*, ki pomeni 'drugorazredni človek'. Novotvorjenka *недохомосапиенс* prinaša biološki pomen, poudarja, da gre za živo bitje, ki je na nižji evolucijski stopnji kot homo sapiens. Slovenska novotvorjenka *gejevstvo* je manj uradna sopomenka besede *homoseksualnost*, ki je zabeležena v SSKJ in ki jo lahko najdemo tudi v *Slovenskem medicinskem e-slovarju*. Kakor kaže korpus Gigafida, se tvorjenka *homoseksualnost* pojavlja večinoma v časopisih (1655 primerov), medtem ko se beseda *gejevstvo* najpogosteje uporablja na internetu (29 primerov) in v revijah (27 primerov). Sklepamo lahko, da je novotvorjenka *gejevstvo* nastala kot pogovorni sinonim obstoječe besede *homoseksualnost* in omogoča, da se izognemo medicinskemu vidiku omenjenega pojma.

Lahko rečemo, da s kognitivnega vidika ni velike razlike med tema dvema skupinama tvorjenk, saj v obeh primerih poimenovanje dobi določena skupina konceptov, ki ga prej ni imela, in na ta način postane del jezikovne slike sveta. Dolge in kompleksne kognitivne strukture nadomesti jezikovni znak, kar olajša miselne procese (Kubrjakova 2004: 421).

Konstruktivna funkcija

Nekatere tvorjenke opravljajo diskurzivne funkcije. Take tvorjenke izpolnjujejo konstruktivno funkcijo, njihov namen pa je, da izrazijo čim več informacij s pomočjo minimalne količine sredstev (Kubrjakova 2004: 421) in

poenostavijo zgradbo povedi. To funkcijo pogosto opravljajo sintaktične tvorjenke (po Kuryłowiczu). V primeru *она стала отчаянно защищать свою нецелованность* lahko avtor zaradi sintaktične izpeljanke *нецелованность* (< *нецелованный* 'nepoljubljeni') uporabi enostavno poved namesto večstavčne povedi: *Она стала отчаянно защищать то, что она нецелованная* ('to, da ni poljubljena'). Konstruktivno funkcijo opravlja tudi izpeljanka *žuriranje* (< *žurirati*) v naslednjem primeru: *bila je znana po žuriranju* (SNB: 407); brez sintaktične tvorjenke bi morali uporabiti večstavčno poved: *bila je znana po tem, da je žurirala*.

Zgoščevalna funkcija

Zgoščevalna funkcija besedotvornih sredstev služi skrajšanju obstoječih jezikovnih enot (Земская 1992: 9) ter ima nekatere lastnosti konstruktivne in nominativne funkcije: kot konstruktivna funkcija minimizira jezikovna sredstva, ki jih uporablja govorec (v širšem pomenu) v govornem dejanju, zaradi česar tudi olajša miselne procese kot nominativna funkcija. Zgoščevalno funkcijo v slovenskem jeziku izpolnjujejo, na primer, tako imenovane e-tvorjenke, ki so nastale zaradi skrajšanja besednih zvez s pridevnikom *elektronski*: *e-pošta* (< *elektronska pošta*), *e-konferenca* (< *elektronska konferenca*), *e-varuška* (< *elektronska varuška*) itn.

V sodobni ruski prozi pogosto ena tvorjenka opravlja zgoščevalno in sočasno igrivo funkcijo. Na primer, kratica *МОПС* ne pomeni samo *Международная община писателей и сценаристов*, ampak spominja tudi na netvorjeno besedo, ki označuje vrsto psa: *монс*.

Ekspresivna funkcija

Tvorjenka, ki opravlja ekspresivno funkcijo, je nastala zaradi izražanja subjektivnega odnosa govorca, njegove ocene objekta ali naslovljenca govora (Земская 1992: 9). Na primer, izpeljanka *starčica* (< *starka*) ima

ljubkovalni pomen in izraža pozitivni odnos govorca do določene starejše gospe.

Za razumevanje ekspresivne funkcije je pogosto značilno vedenje okoliščin govora, zaradi katerih lahko isto besedotvorno sredstvo izraža različno oceno. Na primer, izpeljanki *сделочка* (< *сделка* 'posel') in *завещаньице* (< *завещание* 'oporoka') bi lahko imeli v različnih kontekstih direktni pomanjševalni, ljubkovalni ali ironični pomen. V romanu Poljakova *Konec filma ali mavčni trobentač* pravnik vpraša svojo novo stranko: »Что тут у нас [...]? *Сделочка* или *завещаньице*?« V ruščini se v pogovoru s stranko pogosto uporabljajo pomanjševalnice zaradi učinka poudarjene vljudnosti (Русская грамматика: §413). Brez sobesedila pa v navedenem primeru ne bi bilo jasno, katero subjektivno oceno imata tvorjenki.

Stilistična funkcija

Stilistično funkcijo v njeni najčistejši obliki opravlja tvorjenka, ki se razlikuje od svoje motivirajoče besede samo po stilni zaznamovanosti (Земская 1992: 9). Na primer, pogovorna, torej stilno zaznamovana tvorjenka *diskač* je nastala iz nevtralne besede *diskoteka*. V sodobni ruski prozi je skoraj vsaka nova avtorska tvorjenka stilno zaznamovana (*круиз* > pog. *круизник*, *хомо сапиенс* > pog. *недохомосапиенс*, *завещание* > pog. *завещаньице*, *сделка* > pog. *сделочка* itn.).

Če razumemo funkcijo kot cilj, gre v govornem jeziku v podobnih primerih verjetno za nenameren stilni učinek (Гак 1998: 180), saj se govorec pogosto ne zaveda, da tvori stilno zaznamovano besedo, tega ne počne namerno. Nasprotno pa v kakovostni sodobni prozi avtor skuje vsako priložnostno tvorjenko z določenim namenom, z njo želi doseči cilj: stilno raznovrstnost in večjo izrazitost svoje proze. V sodobni prozi lahko v podobnih primerih verjetno govorimo o stilistični funkciji kot o drugotni funkciji tvorjenke.

Igriva funkcija

Preden bomo spregovorili o igrivi funkciji, je nujno povedati nekaj besed o inferenci. Inferenca je kognitivna operacija, ki človeku omogoča, da preseže dobesedni pomen jezikovnih enot, da lahko vidi več kot samo skupnost pomenov posameznih delov jezikovne oblike; je logični zaključek, ki temelji na določenih jezikovnih oblikah (Кубрякова 2004: 411).

Brez inference, ki je povezana z znanjem o jeziku, s poznavanjem besedotvornih modelov, človek ne bi mogel razumeti pomena tvorjenk, ki jih prvič vidi ali sliši. Včasih nam pri ugotavljanju natančnega pomena tvorjenke pomaga inferenca, ki temelji na vedenju o kontekstu (prav tam: 402), o okoliščinah govora. Na primer, brez konteksta ne bi bil razumljiv pomen prej omenjenih tvorjenk *сделочка* in *завещаньице*.

Tudi tvorjenje in razumevanje tvorjenk, ki opravljajo igrivo funkcijo, ni mogoče brez inference (prav tam: 414). Inferenca, ki je povezana s poznavanjem kulturnih okoliščin, omogoča razumevanje tvorjenke *vesoljeplovstvo*. Tvorjenko si je izmislil Miha Remec v znanstvenofantastičnem romanu *Iksia* in je kalk prevzete zloženke *kozmonavtika* (Logar 2003: 91). Če pomislimo na slovensko jezikovno politiko, na to, da je danes v slovenskem jeziku veliko podobnih kalkov (na primer, *opekač – toaster*, *tiskalnik – printer* itn.), potem lahko jemljemo novo tvorjenko kot namig nanje, kot šalo. Inferenca, ki temelji na znanju o jeziku (poznavanju jezika in jezikovnih navad govorcev), pa omogoča razumevanje jezikovne igre *нослуха* (< *носол* 'veleposlanik'). Avtorska izpeljanka *нослуха* ne pomeni samo 'veleposlanica' in zapolnjevanje poimenovalne praznine, ampak spominja tudi na pogovorno besedo *ослуха* 'oslica', ki jo lahko uporabimo, ko govorimo o neumni in trmasti ženski.

Prispevek prikazuje samo nekatere možnosti proučevanja slovenskega in ruskega besedotvorja z diskurzivno-kognitivnega vidika.

Pristop lahko dá zelo zanimive in pomembne rezultate ter dopolnjuje druge pristope k proučevanju besedotvorja, kar omogoča celovit opis funkcij tvorjenk, proučevanje posebnosti izvajanja funkcij in njihove interakcije, skupaj z analizo tega, katera besedotvorna sredstva in kateri besedotvorni tipi najpogosteje opravljajo določeno funkcijo v tem ali drugem jeziku.

Literatura

- БАТАЛОВ, Олег Геннадьевич, 2004: Когнитивно-функциональный аспект окказионального словообразования в художественном тексте: дисс. ... кандидата филол. наук. Нижний Новгород: Нижегород. гос. лингвист. ун-т им. Н.А. Добролюбова.
- BIZJAK KONČAR, Aleksandra, SNOJ, Marko (ur.), 2013: *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- БЛИНОВА, Ольга Иосифовна, 1987: Мотивационно связанные слова на газетной полосе. Марина Николаевна Яценецкая (ur.): *Номинативные единицы языка и их функционирование*. Кемерово: Кемеровский гос. ун-т. 66–75.
- ГАК, Владимир Григорьевич, 1998: *Языковые преобразования*. Москва: Шк. «Яз. рус. культуры».
- Gigafida, Korpus slovenskega jezika*: www.gigafida.net.
- ГИНЗБУРГ, Ефим Лейзерович, 1979: *Словообразование и синтаксис*. Москва: Наука.
- ХАЖИЕВА, Зиля Рашитовна, 2006: Функциональный аспект словообразовательных типов имен существительных (на материале русского и башкирского языков). Уфа: РИЦ БашГУ.
- КИЛЬДИБЕКОВА, Танзиля Асхатовна, 1997: Функциональное словообразование русского языка. Уфа: БГУ.
- КУБРЯКОВА, Елена Самойловна, 2004: Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Яз. славян. культуры.
- КУРИЛОВИЧ, Ежи, 1962: *Очерки по лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит.

- LOGAR, Nataša, 2003: *Besedotvorna stilistika. Magistrsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- НАЙДЕН, Евгения Владимировна, 2001: Функции мотивационно связанных слов в народно-разговорной речи: На диалектном материале: дисс. ... кандидата филол. наук. Томск: Том. гос. ун-т.
- ПЕТРУХИНА, Елена Васильевна, 2002: О производном слове в русском языке с когнитивной точки зрения. В. А. Виноградов (иг.): С любовью к языку. Сб. науч. тр. Посвящ. Елене Самойловне Кубряковой. Москва, Воронеж: ИЯ РАН, Воронеж. гос. ун-т. 206–212.
- ПОЛЯКОВ, Юрий, 2012: *Конец фильма, или Гипсовый трубоч. Москва: АСТ.*
- РЕМЕС, Miha, 2001: *Iksia ali slovo živostrajnega človeka*. Maribor: Obzorja.
- РЕЗАНОВА, Зоя Ивановна, 1996: Функциональный аспект словообразования: Русское производное имя. Томск: Изд-во Том. ун-та.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>.
- Slovenski medicinski e-slovar*. <http://sm1.amebis.si/lsmeds/lokvir.aspx>.
- СНЕЖКОВА, Ирина Анатольевна, 2000: Функции словообразовательных конструкций в художественном тексте: На материале новеллы Т. Манна «Марио и волшебник»: диссертация ... кандидата филологических наук. Хабаровск: Хабар. гос. пед. ун-т.
- ШВЕД, В. И., 1985: Словообразование и текстообразование (На материале современного немецкого языка). Вопросы языкознания 4. 115–121.
- ШВЕДОВА, Наталия Юльевна (иг.), 1980: Русская грамматика. Том 1. Москва: Наука.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2011: *Slovensko skladensko besedotvorje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ЗЕМСКАЯ, Елена Андреевна, 1992: Словообразование как деятельность. Москва: Наука.
- ЗЕМСКАЯ, Елена Андреевна, 2007: Игровое словообразование. Е. А. Земская (иг.): Язык в движении: к 70-летию Л.П. Крысина. Москва: Яз. славян. культуры. 186–193.